

ХУДОЖНЯ ІНТЕРПРЕТАЦІЯ МІФОЛОГЕМИ СПУСТОШЕНОЇ ЗЕМЛІ

Міфологема Спустошеної землі, яка ґрунтується на уявленнях про "Правду короля", є однією з ключових для європейської художньої культури. В наш час вона знаходить вираження в різних видах та жанрах мистецтва, тяжіючи до трьох варіантів інтерпретації: реставраційного, революційного та антиутопічного.

Ключові слова: антиутопія, Артурівський цикл, інтерпретація, міфологема, Правда короля, Спустошена земля, Шекспір.

The Artistic Interpretation of the Mythologeme of the Wasteland. The mythological belief in the mystical role of the ruler demanded the proper kind of behavior both from the subjects and the ruler himself. This complex of rules was known as "the Truth of the King". The violations of the "Truth" was believed to lead to the disruption of the social and Cosmic laws. One of the results was the turning of the realm into the Wasteland. The mythologeme of Wasteland is well-known in most European cultures, especially in British, where it is connected with the Arthurian cycle and the search for the Grail. However, the role of the mythologeme is much more important, as it can be traced in many works of art, from Shakespeare to T.S. Eliot and far beyond. In the modern culture there are three main variations of the theme: 1) the "Return of the King", 2) the revolution, 3) the anti-utopia. All these variants are to be found in different national cultures in different media and genres, from Soviet children's tales to Hollywood blockbusters.

Keywords: anti-utopia, Arthurian cycle, interpretation, mythologeme, Shakespeare, "Truth of the King", the Wasteland.

Міфологізація культури ХХ-ХХІ ст. є загально визнаним фактом, який все ще потребує як загального осмислення, так і уточнення окремих тенденцій. У зв'язку з цим важливо зрозуміти одну з ключових міфологем, яка лежить в підґрунті практично всієї західноєвропейської культури і може вважатися виразом одного з визначальних принципів "фаустівської душі".

В Україні міфопоетику ґрунтовно досліджували М.Грушевський, О.Потебня, І.Франко. В наш час евристичний потенціал мають праці О.Білокобильського, О.Кирилюка, С.Кримського, Н.Левченко, В.Личковаха, Н.Хамітова та інших авторів. Однак, якщо поняття "Правди короля" вже починає вводитися в науковий обіг, то міфологема Спустошеної землі ще не отримала належної уваги; тим більш не стала об'єктом комплексного культурологічного аналізу. Тому завданням дослідження є розгляд сутності цієї міфологеми та основних тенденцій її інтерпретації в художній культурі.

Міфологема Спустошеної землі є одним з найбільш важливих інваріантів європейської культури, який раз за разом відтворюється в різних видах та жанрах мистецтва протягом декількох тисячоліть. Їй можна підібрати паралелі в різних культурних традиціях, в тому числі далеко за межами Європи, оскільки вона ґрунтується на спільній для багатьох міфічних систем основі, проте саме для фаустівської культури ця міфологема стала визначальною.

Її підґрунтям є спільне для землеробських народів уявлення про те, що король як представник колективу вступає від його імені в шлюб з землею / богинею землі, уособленням якої вважалася королева. Саме цей шлюб освячував його владу (згадаємо Володимира та Рогніду – вірогідно, йшлося саме про легітимізацію влади над завойованими землями). Це уявлення збереглося в численних казках про "низькорідного" героя, який став царем завдяки шлюбу з царівною. Подібні уявлення були широко розповсюджені, в тому числі і на території України.

Щоб цей шлюб колективу та природи був успішним, правитель мав: 1) бути фізично досконалим (про це йдеться в багатьох текстах, від "Махабхарати" до "Одіссеї"), 2) вести себе відповідно до низки приписів. Оскільки правитель поставав земною персоніфікацією космічного порядку, від цього залежав стан народу та навіть родючість землі.

Вимога фізичного здоров'я не допускала до влади людей з тілесними вадами, а інколи приводила і до позбавлення правителя права на хворобу. Дж. Дж. Фрейзер зібрав великий матеріал про традиції ритуального вбивства старого царя [3]; можливо, він перебільшив, коли зробив висновок про всевітнє поширення цього ритуалу, однак подібна тенденція дійсно існувала. Інша справа, що там, де царська влада зміцнилася, були введені нові ритуали: "оновлення" сил правителя, або страти його двійника-заступника. З часом акценти все більше зміщалися з фізичної досконалості на добродішність правителя [1, 107]. Численні правила, яких він мав дотримуватися, варіювали від суспільно важливих

норм (підтримання правосуддя, захист нужденних) до безглузвих та обтяжливих церемоній. Проте всі ці приписи розумілися як прояв космічних принципів, таких як давньоіндійська р(і)та, єгипетська маат, грецька феміда, ірландська фір флата – "Правда короля". Аналогічні уявлення подекуди перейшли в філософські вчення, зокрема, в теорію суспільної справедливості Платона. Крім того, віра в існування єдиного принципу, якому повинно підпорядковуватися все існування суспільства, цілком сумісне з біблійними ідеями, що й дозволило збереження міфологічних уявлень в християнізованій Європі.

Слід також згадати, що західноєвропейські королі, на відміну від російських царів, не розумілися як самодержці, які знаходяться вище закону. В якості стримуючих факторів в різні часи виступали уявлення про "Правду короля", потім – феодальна система з її правилом "васал мого васала – не мій васал", а згодом – і парламент. Відомо, до чого призвела спроба французьких королів привіняти себе до держави.

Відповідальність покладалася не лише на правителів, а й на їхніх підданих – адже королі були лише представниками соціуму як єдиного цілого. В різних національних традиціях стан Космосу безпосередньо пов'язувався зі станом суспільної моралі. Це помітно у Гесіода, та в індійській класифікації "юг"; в кельтській та скандинавській міфологіях кінець світу починався з порушення людьми моральних заповідей. Тому вважалося, що недотримання "Правди короля" приводить до катастрофічних наслідків. Це могло бути миттєве знищення народу та країни (подібно до описаної Платоном загибелі Атлантиди). Однак частіше йшлося про безкінечну виснажливу хворобу землі та її мешканців. Саме такий стан в кельтсько-християнській традиції був позначений як Безплідна, або, точніше, Спустошена земля (Wasteland). В фольклорі багатьох народів, в тому числі українського, незважаючи на відсутність чіткого терміна, є "класичний" опис мертвої, чорної землі, яку герой має повернути до життя. Для цього він повинен або врятувати короля (якщо той зчинив свій фатальний гріх випадково та встиг покаятися), або ж змінити його в якості правителя.

Найбільш докладно ця тема розроблена в Артурівській традиції, де вона пов'язується з темою Граалю. Тут Поранений король зберігає велику святиню, якою не може скористуватися, і лише чекає ідеального рицаря, який повинен виправити ситуацію. Варіантів цієї оповіді існує дуже багато, причому релігійно-філософське осмислення в них досить відмінне: так, у валлійській історії Передіра ще чітко помітні язичницькі корені, а в "Парцифалі" Вольфрама фон Ешенбаха наявна вже суто християнська, хоча не завжди ортодоксальна, містика. Саме останній твір ліг в основу однойменної опери Р.Вагнера.

Але вплив міфологеми Спустошеної землі виходить далеко за межі Артуріани та її численних сучасних переспівів. Наведемо тільки декілька прикладів художньої інтерпретації цього мотиву в мистецтві Нового часу.

Одним з яскравих прикладів є шекспірівський "Король Лір". Тут ми бачимо не просто сімейні чи політичні проблеми, а кризу вселенського масштабу – це помітно і завдяки "участі" стихій у дії трагедії, і завдяки масштабним узагальненням, які роблять герої. В "Лірі" загального накопичення гріхів достатньо для початку всезагального розпаду; ерозії піддаються і людські зв'язки, і моральні цінності, і навіть значення слів. Вся Британія стоїть на грані перетворення на Спустошену землю. Характерно, що в двох кращих екранізаціях трагедії ми бачимо це наочно – пересохлий розтрісканий ґрунт у Г.Козінцева, і замерзлу землю у П.Брука. Безпосереднім чином з міфологемою пов'язане і одне з основних місць дії – пустош (heath). В шекспірівському тексті Граалю нема, відроджувати "скривавлену країну" люди повинні самі.

Описом кошмарної подорожі героя по Спустошеній землі є поема Р.Браунінга "Чайлд Роланд до Темної вежі прийшов", назва та ідея якої відсилають водночас до фольклорної оповіді та до тексту "Короля Ліра". На відміну від Артуріани, і так само як у Шекспіра, перемога героя не гарантована, однак він кидає виклик силам спустошення. Інтерпретації інтерпретацій продовжується в культурі ХХ ст.: "Елідор" А.Гарнера відсилає нас вже до фольклору, Шекспіра, та Браунінга; весь цикл романів С.Кінга "Темна вежа" є свого роду розгорнутим коментарем до цих самих джерел.

В популярній культурі ХХ ст. тема Спустошеної землі розробляється в трьох основних варіантах: 1) реставрації; 2) революції; 3) антиутопії.

Перший тип можна назвати "Поверненням Короля" за однойменним романом Дж.Р.Р.Толкіна. Тут йдеться про реставрацію законної династії, що має привести до відродження країни, яка потерпає під владою позбавленого харизми правителя. В сучасній фентезі цей мотив стає жанровим шаблоном, який використовується і в обробці сюжетів, не пов'язаних з міфологемою Спустошеної землі. В якості героя все частіше виступає дівчина ("Аліса в Країні Див" Т. Бертон, "Наусіка з Долини Вітрів" Х.Міядзакі, роман та фільм "Білосніжка і мисливець" тощо). Отже, принцеса рятує свою країну власноруч, не чекаючи рицаря. З одного боку, це відверто пов'язане з сучасними змінами гендерних стереотипів. Однак у кельтській міфологічній традиції чимало енергійних жіночих персонажів, тому новітнє прочитання не є зовсім надуманим.

Другий варіант має місце, коли законний правитель не тільки не може, а й не хоче бути праведним. Тоді єдиним варіантом постає скинення гріховної влади. Це дуже глибоко закорінене архетипне уявлення підтримує популярність революційної тематики, яка не користувалася б таким успіхом в культурах різних за соціальним ладом країн, якби була пов'язана виключно з ідеологією (про феномен звернення секулярної культури до сакральних сенсів див. [2]). Ця тема користувалася популярністю в фантастиці радянського зразку, починаючи з "Аеліти" А.М.Толстого. Однак тема, з якою успішно справився великий письменник, під пером епігонів поступово вироджувалася. З іншого боку, талановиті митці

почали непомітно наповнювати революційну форму новим змістом. В цьому сенсі цікаво прослідкувати розвиток радянської "революційної казки", яка все більше тяжіла не до політичного, а до міфологічного прочитання теми. Якщо "Три товстуни" Ю.Олеши – це дійсно оповідь про соціальну революцію, то вже в "Королівстві кривих дзеркал" В.Губарева замість повстання народних мас з'являється відновлення справедливості шляхом моральної перемоги. Ця тенденція досягає апогею в казках С.Прокоф'євої – в деяких з них абсолютно недвозначно описується Спустошена земля та відновлення космічної рівноваги за допомогою втручання природних сил. Отже, ми бачимо своєрідну реверсію жанру до міфічних форм.

Третій варіант інтерпретації теми Спустошеної землі пов'язаний з поширеним в ХХ ст. настроєм екзистенціального відчаю. Передчуття цього настрою є вже в Браунінга, але його герой ще має надію; крім того, він сам вибрав йти до Темної вежі. Але вже на початку ХХ ст. Т.С.Еліот дав назву "Спустошена земля" поемі, яка описує стан подій тут і зараз. Не передбачається ніякого бою, ніякого звільнення – є лише констатація внутрішнього розпаду та смерті культури. Настрої кінця цивілізації були відомі щонайменше з останньої чверті ХІХ ст., причому ця хвороба європейської культури періодично загострюється. В мистецтві одним з результатів стало зображення повсякденного життя як дистопії, яка може змінитися тільки на гірше. На жаль, реальна історія нерідко виправдовує цей песимізм, свідченням чому є Чорнобильська зона – Спустошена земля в серці Європи. Ця тема стає настільки звичною, що навіть постапокаліптична антиутопія вже не лякає публіку і стає ще одним розважальним жанром (свідченням чому є успіх вже п'ятої "Оселі зла" тощо). Ідея гріха правителя тут приймає форму антропогенної катастрофи, викликаній людським недоумством чи егоїзмом.

При всьому розмаїтті жанрів – від елітарної поезії до спагетті-вестерну та від філософського роману до фантастичного бойовика – для третього типу характерне розуміння Спустошеної землі як квазі-нормального стану світу. Але акценти можуть бути відмінні, причому "елітарна" культура тягнє до песимістичної констатації безнадійності людського буття, а "популярна" – до ствердження шансу на виживання в неможливих умовах. Навіть "Герніка" П.Пікассо, яку можна вважати візуальним вираженням ідеї Спустошеної землі, самою силою свого трагізму долає пасивний песимізм. Слід згадати, що в міфо-легендарних першоджерелах стан Спустошеної землі не вважається незворотнім. Напевно, й сучасній культурі варто перейти від констатації проблеми до пошуків її вирішення. Як ми будемо тлумачити міфи, що керують нашим життям, так ми і будемо жити.

Відтак, у сучасній культурі міфологема Спустошеної землі у вигляді уявлення про неправильну владу, яка привела до порушення не тільки соціального, а й космічного балансу, присутня практично в усіх формах та жанрах мистецтва. Врахування цього міфо-філософського підґрунтя дозволяє точніше оцінити смислові підтексти конкретних творів мистецтва, а вивчення змін в її інтерпретації дає можливість прослідкувати світоглядні тенденції в різних напрямках мистецтва.

Використані джерела

1. Евсюков В.В. Мифы о Вселенной / В.В.Евсюков. – Новосибирск: Наука, 1988. – 176 с.
2. Столяр М. Религия советской цивилизации / Столяр М. – К.: СтилоС, 2010. – 178 с.
3. Фрээр Дж. Дж. Золотая ветвь: Исследование магии и религии / Дж.Дж.Фрээр / Пер. с англ. – М.: ООО "Фирма "Издательство АСТ"", 1998. – 784 с.